

Komlowszki Tibor

ZRÍNYI MIKLÓS LEVELE THÖKÖLY ISTVÁNNAK

A bicsei Thurzó levéltárban akadt kezembe Zrínyi Miklós kiadatlan levele, melyet 1655 júniusában, pozsonyi tartózkodása idején írt Thököly Istvánhoz. (Bytča, Státný Archív, 200. fasc. 249.) Ez az egyetlen Thököly Istvánnak írt Zrínyi-levél; a Markó Árpád kiadványában közölt 29. sz. levélről Csapodi Csaba bizonyította be, hogy az nem Zrínyié.* Az alább közlendő levél nem Zrínyi sajátkezű írása, valamelyik írőéakjának diktálhatta, csupán az aláírás az övé.

Illustrissime Comes Domine Frater observandissime,

Salutem

Guzich Janos Uram joven hozzam jelente, hogy Aruaban leött nemely alkalmatlansagok miatt, neheztellese uolt Kgnek rea, mely neheztelleset jo akaroinak intercessioiokra, imar Kgméd le tette, ez leuen hatra hogy eö Kglmett maga eleiben nem admittalta, hogy személye szerent Kgmédett megh keövette volna, mint hogy azert nem az angyalok hanem az hallandoságh alá uetetett Emberek szoktak uéteny, ellenben penigh az mégh teröknek szokott Istenis kegyelmet adny, peldatt hagyuan azzal nekunk, hogy myis azual czelekedgyuk Felebaratunkkal. Guzich Janos Vramis mint Ember megh jszmerete [!] magaban, hogy megh bantotta kgmédett nemelly czelekedetiuel, és boczanatot Vár kglmietteöl, szeretettel kérem Enis kgdett, uegye tekintetben erette valo keresemett, es attyafisaghos szolgálatomért, mutassa hozza Uri joakarattyatt, hogy hazanall es Jozzagaban lakvan jowendeö alkalmatossagitt, fordicza az Kgnek szolgálatyara az minemeö restantiaj hatra volnanak Arvaban. Es mint arua Varmegyének Feö Ispannyais azoknak ki szedetesebenis legyen jo akarattal, mely kgméd értém, hozza megh mutatando jo akarattyavall, az maga szolgálatyara keötelez minden kívánatos dolgokban. Valaszt varuan kgméteöl, az jo Istennek kgmében ayanlom kgmédett Datum in Civitate Posoniensi Die 19 Mensis Junij anno 1655.

Illustrissimae Dominationis Vestrae

Frater addictissimus

C Nic a Zrin

(Külső címzés): Illustrissimo Comiti Domino Stephano Teököly de Schaunik Libero ac Hereditario Domino in Késmárk Comitatus Aruensis supremo Comiti. Equiti aurato etc. Domino Fratři observandissimo.

Pukánszkyne Kádár Jolán

CSOKONAI-MŰVEK BALOG ISTVÁN VÁNDORTÁRSULATÁNAK MŰSORÁN

Csokonai drámái annak ellenére, hogy nyomtatásban először 1844-ben Toldy Ferenc gondozásában láttak napvilágot, már a század eleje óta széles körben ismeretesek voltak. Eddig úgy tudtuk, hogy a szövegek csupán kéziratos másolatok útján terjedtek el, ezekből azonban nyilván több forgott közkezen, mint amennyi ránkmaradt és mint amennyit a tudományos kutatás számontart.¹ A *Karnyóné*nak Balog István színigazgató hagyatékából az

* ItK 1958. 23–24.

¹ A *Karnyóné* eddig ismert másolatai: 1. Riedl kézirat: RIEDL FRIGYES hagyatékából az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. 2. GENTSI ISTVÁN másolata 1806-ból. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ir. 4r. 389. — 3. GÁL LÁSZLÓ másolata 1807-ből. Uo. Ir. 4r. 381. — JÓKAY JÓZSEF másolata Vargha Balázs tulajdonában. — 5. ÖNÖDY PÉTER másolata 1826-ból. Ref. Kollégiumi Könyvtár R. 783. — 6. CSAPÓ DÁNIEL másolata 1835-ből. Országos Széchényi Könyvtár kézirattára Quart. Hung. 10. —

Országos Színháztörténeti Múzeumba került sűgőkönyve² azonban igazolja azt, ami eddig sejtés volt csupán, hogy a Csokonai-dramák terjesztéséből a kezdő magyar vándorszínészet is kivette a részét.

Csokonai *Karnyóné*jának eredeti kézírata nem maradt. A szöveget eddig hat másolatból ismertük, amelyek két változatra mennek vissza. Valamennyinek közös vonása, hogy Csokonai dunántúli vagy debreceni tisztelői kegyeletből írták le a maguk számára. A Balog István hagyatékából most előkerült másolat szövege lényegesen eltér az eddig ismertektől. Az eltérések abból adódnak, hogy a szöveget Zolnay András színjászó, aki a kéziraton levő bejegyzés szerint a darabot Csurgón 1821. február 3-án leírta, a hivatásos színészek igényeinek megfelelően alakította át és Balog István törlésekkel és javításokkal igyekezett a vándorszínészek előadásai számára még alkalmasabbá tenni.

Eddig csak egy halavány nyom volt arra, hogy színészeink figyelme Csokonai drámái felé fordult. A *Gerson du Malheureux*-nek Szathmári Dániel kiskinizsi református prédikátor minden könyvében lejegyzett szövege Tompos Péternének, egy vidéki vándorló színtársulat principálisának ajándékából került a sárospataki református főiskola könyvtárának birtokába.³ Ez a nyom azonban igen bizonytalan, mert nem állapítható meg, hogy mióta volt a szöveg a színtársulat tulajdonában, arra meg éppen semmi adatunk sincs, hogy ez a társulat a *Gerson du Malheureux*-t elő is adta.

A *Karnyóné*nak Balog István hagyatékából származó példánya sem őrizte meg az előadás dátumát. De azt a tényt, hogy előadták, több körülmény erősen valószínűvé teszi. Az első az, hogy a másolatot színész készítette. Kezdő vándorszínészeinket egy darabhoz sohasem az irodalmi érdeklődés vezette, hanem a gyakorlati cél, hogy a darabokban, főképp eredeti darabokban annyira szegény műsort új játékokkal gyarapítsák. De még ennél is döntőbbek Balog István sajátkezü húzásai és javításai. „Az első és legigazibb magyar vándorszínész”,⁴ idegen darabok buzgó átdolgozója és a régi magyar színészet legtermékenyebb színpadi szerzője Szigligeti előtt, nem volt elméleti ember és nem dolgozott az íróasztalának: tollát mindig az eleven színpad szükséglete vezette.

Az előadások időpontját nem ismerjük. A Balog-színtársulattól előadott darabokról tájékoztat ugyan némiképp Balog István naplója,⁵ de az ebben foglalt feljegyzések hiányosak és rendszertelenek, s éppen az 1821 és 1826 közötti évekből nincs adat, amikor is legvalószínűbb, hogy ez az 1821-ben lemásolt darab színrekerült. Annyira semmiesetre sem gyökerezett meg a műsoron, hogy állandó és később is elővett kedves darabjává vált volna. De ilyenek leginkább saját darabjai és átdolgozásai, az *Angyal Bandi*, *Cserny György* vagy a Molière nyomán készült *Mokus*, quodlibetek és tablók, továbbá Kisfaludy Károly akkor gyűjtőn új darabjai voltak.

Mint Csokonai életének, úgy a Csokonai-kultusznak is két gyűjtőpontja van: Debrecen és Dunántúl. De míg a debreceni Csokonai-kultusz egyértelmű és főhordozói a kollégium és diákjai,⁶ a Dunántúli sokrétűbb és nem szorítkozik egy csoportra vagy egy társadalmi osztályra, sem pedig egy felekezetre. A *Gerson du Malheureux*-t éppúgy játsszák a győri szeminárium katolikus kispapjai, mint a pápai református kollégium diákjai; a nemesi udvarházakban sorra járnak Csokonai költeményeinek másolatai, a Csurgón színrekerült két Csokonai-dráma emlékeztet nemcsak csurgói diákok kézíratai őrizték meg, leírják Csokonai egyéb tisztelői is, így Komáromban Jókay József, Jókai Mór édesapja is, aki nemcsak másolja, hanem még illusztrálja is a *Culturát*;⁷ de fennmaradt Csurgón a *Tempefői*-nek egy másolata is, melyet Bíró Mihály ékesített képekkel.⁸ Csurgón került „színjászó Zolnay András” kezébe a *Karnyóné* szövege is s a Dunántúl darabíró vándorszínésze, Balog István, ki később Fazekas Lúdas *Matyi*-ját is dramatiszálja, nemcsak a *Karnyóné* színrevivője, hanem egy a *Dorottyából* készült bohózatával Csokonai színpadi népszerűsítője is.

A *Karnyóné* szövegéhez minden valószínűség szerint személyes közvetítés útján jutott. Balognak a Dunántúlon kóborló társulatánál szerepel a húszas években egy Gentsi nevű színész, aki feltehetőleg azonos azzal a Gentsi Istvánnal, aki a csurgói iskolában Csokonai tanítványa volt s a *Cultura* csurgói előadásán Tiszttest, a *Karnyóné*-ban pedig Kuruzst alakította és 1806-ban mind a két darabot lemásolta. A feltevést az is megerősíti, hogy a Zolnay másolat a Gentsi-féle változatot követi. Mindenütt, ahol lényeges eltérés van a kétféle szövegtípus,

² HARASZTY ÁRPÁDNÉ: Balog István hagyatéka a Színháztörténeti Múzeumban. Bp. 1957. Színháztörténeti Füzetek 5. sz. 5–6.

³ PUKÁNSZKYÉ KÁDÁR JOLÁN: A drámaíró Csokonai. Bp. 1956. 40.

⁴ WALDAPFEL JÓZSEF: Balog István Karagyogye-dramája és a szerb színészet kezdete. EPHK 1932. 221. és 1934. 114.

⁵ Balog István naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta BARNA JÁNOS. Makó, 1928.

⁶ DOROGI-ORTUTAY GYULA: Csokonai utókor. Bp. 1936.

⁷ VARGHA BALÁZS: Jókay József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjáról. ItK 1955.

⁸ Az illusztrációkat kiadta VARGHA BALÁZS 1956.

a Riedl és a Gentsi másolat között, Zolnay szövege Gentsiével egyezik. Így mind a két helyen Szt. Egyed napja szerepel mint Kurtuzs köszöntőjének dátuma, szemben a másik változatban található december 21-gyel, mindkét kézirat a „Hármat ellett a fürjecske” kezdetű vers teljesebb szövegét adja a másik típus rövidített alakja helyett és a tetszhalott Karnyóné ágya körül lejátszódó némajáték leírása Zolnaynál ugyancsak a Gentsi-féle variánst követi, mely erősen eltér a Riedl-kézirat pantomimjétől.⁹

Vannak Zolnaynak olyan változtatásai is, amelyekben eltér a Gentsi-féle szövegtől. Ezek semmiféle más változatban nem találhatók meg és mind arra való, hogy a darabot színpadképesebbé tegyék. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a *Karnyóné* két utolsó felvonását összevonja, úgyhogy a darab háromfelvonásosból kétfelvonásosá lesz. Ezzel a változtatással lényegesen belenyúl Csokonai jól felépített szerkezetébe. Mert éppen a *Karnyóné* Csokonainak első olyan darabja, ahol az egyes felvonások kerek egészet alkotnak. Ebben már érvényesítette időközben, különösen pesti és pozsonyi tartózkodása folyamán szerzett színi tapasztalatait. A *Gerson du Malheureux* még hamisítatlan iskoladráma és nem ismeri a felvonást mint belső egységet. A darab egyik debreceni másolata nem is tagolja felvonásokra, hanem egyvégtében számozza a jeleneteket, csupán azt jegyezve meg a 13. jelenet elején, hogy „itt lehetne kezdeni a második felvonást”. Ezzel szemben a *Karnyóné* második felvonása épp drámai feszültséggel, *Karnyóné* öngyilkosságával végződik és a harmadik felvonás nagy fordulatot hoz *Karnyó* visszatéréseivel.

Zolnay András ezzel a két felvonásra való tömörítéssel a népszínpadok gyakorlatához közeledik. A kétfelvonásos forma, mellyel egyaránt élt az olasz opera buffa és a német *Singspiel*, nagyon kedvelt volt a népszínpadokon és vándortársulatoknál. Az udvari színházak ötfelvonásos tragédiákat, négyfelvonásos polgári drámákat, háromfelvonásos vígjátékokat játszottak, sőt sokszor az utóbbiakban is ötre rúgott fel a felvonások száma. A francia klaszszikus dráma hagyománya mellett egy merőben külső szempont is vezette a színházi szerzőket. Az udvari színházak látogatása nem merült ki a színdarab élvezetében, hanem társadalmi tény is volt; oda Széchenyi István szavával élve nemcsak látni, hanem láttatni is járt a közönség. Ehhez képest kényelmes páholyokkal és fényes társalgási helyiségekkel voltak ellátva, ahol a szünetekben ez a társadalmi élet lebonyolódott. A külvárosi színházakba már csak látni ment a közönség és így elég volt neki egy szünet is. Balog István társulata meg éppen kocsmákban, csűrökben és pajtákban játszott, ahol nyáron fojtó meleg, télen meg hideg volt, s olykor becsurgott az eső és a hólé. Nem volt hát miért gyakori szünetekkel húzni az előadások időtartamát. És bár Zolnay András lefordítja a harmadik felvonás teljes szövegét, ez a sűgő-könyvben erősen megrövidül: kihúzzák belőle a francia fogságból visszatérő *Karnyó* élményeinek terjedelmes elbeszélését és a franciákat szidalmazó hosszú tirádáit. Kihúzzák mindenekelőtt azért, mert mint gyakorlati színházi emberek érzik az egésznek drámaiatlanságát, másodsorban tisztában vannak azzal, hogy mindez az ő közönségük számára tárgyilag érthetetlen és végül tudják, hogy Csokonai meggyőződése ellenére, kényszerből rakta bele; egy percig sem adott hitelt a hivatalos propaganda szólamainak, de meg kellett tennie. A *Culturában* elneveltetett Rákóczi indulót kellett ezzel felsőbb utasításra jóvátennie, nehogy, mint Festicus György írja, „széthányják az iskolát.” Ennek következtében az egész ki is ugrik a cselekményből és törlesse a darabnak csak javára válik.

Ezenkívül csak Lázárnak Lipilotty vásárlásairól szóló kontója marad ki hosszadalmassága miatt és talán azért is, mert sok benne szereplő szó érthetetlen volt két évtizeddel keletkezése után, főképp a falusi közönség számára. Változtatás van a nevekben is. A „Tipp-topp” név túlságosan színtelennek tetszett és helyébe a „Kótyonfitty” beszélő név került, hogy jobban kifejezze ennek a nevetségessé válnak a „szeleburdiságát”, ahogy Csokonai a szélhámosnót nevezi. A szó maga egyébként előfordul Csokonai Dorottijájában, ahol Rebeka a Karnevált nevezi annak. „Boris” helyébe a „Boriska” név került, és ebben helyes stílusérzék vezet az átdolgozót. Nyilván túlságosan parasztosnak érezte a Boris nevet és azért nevezi Boriskának ezt az egyáltalában nem népies, hanem a *commedia dell'arte* Colombinájára emlékeztető alakot.

A változtatások egy része korszerűsítés, így mikor a „mutatja vastűjét” helyébe „az ujján egy ízet mutat” kerül; ilyen korszerűsítés az is, mikor „fele a palotából” helyett egyszerűen „kikiált”-ot ír. Az meg éppen érthető, hogy a „pihóság” helyébe „pimaszság” kerül, noha a szónak „zsványtság” az értelme. Azért helyettesítette mással a leíró, mert nem értette. De már a Riedl-kézirat másolója is szükségesnek tartja megmagyarázni a kifejezést ilyenképpen: „Pihó nevezetű egy nagy tolvaj gyilkos volt Somogyban.” Ezt 1821-ben alkalmasint már Somogyban is kevesen tudták, másutt meg éppen senki.

⁹ A szövegvariánsokat I. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Kiadták: HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF. Bp. 1922. III. k.

A cenzúra miatt is történtek egyes változtatások. Ezért van „Jézus” helyett egyhelyütt „Istenem!”, „Jeszusz!” helyett pedig „Segítség! Segítség!”. A fennálló rendelkezések értelmében ugyanis tilos volt Jézus, Mária és a szentek neveit a színpadon kiejteni.

A szöveg több színi utasítással bővül, mely részletesen előírja a színészek játékát. Így az első felvonás 6. jelenetének végén, mikor Kárnyné Borist hívja, ezt az utasítást olvassuk: „Kifele beszél”, majd „fel megy a szobába. Kótyonfitty pedig a bolt mellé, hogy meghallja, midőn Boriska kijön s mit beszél végre hozzá megy.” Az utolsó jelenetben Tündérfi Kárnynéhoz intézett szavai előtt az összes szövegekben annyi van „az asszonyhoz”, itt viszont: „A varázsló vesszővel az asszonyra üt.” A jelenet végén pedig a holtak és éláltak „Egyszerre felugrálnak és összefogódnak.” Kótyonfitty színpadi öltözképre nézve is van néhány utasítás, mely az elmondott szöveg megfelelő helyeire támaszkodik, mint: „Fekete hajnak kell lenni. Fél csizmába fele a hóna alatt van.” és „Hátul van begombolva.”

A másoló leírja ugyan Tiptopp és Boris duettjének („Semmi, csak rá tudjak úlni a banyára”), Boris nótájának („Csurgói kincsem halod-e”) és Kárnyné két nótájának („Oh dugába dőlt remények”, „Oh irtóztató nagy kétség”) szövegét, azonban ezeket utóbb kihúzták. A fársulatnak alkalmasint nem volt énekes színésze erre a két szerepre.

A halottnak vélt Kárnyné ágya körüli pantomimikus játékot Zolnay András éppúgy, mint magát a szöveget a Gentsi-másolat nyomán adja. Eltérések abban vannak, hogy a Gentsi-másolat, mely a Csokonai-rendezté előadás emlékezetét akarja megőrizni, az igéket múlt időbe teszi, míg Zolnaynál, eleven színpadi utasításokról lévén szó, az igék jelen időben vannak. Az egészen a gyakorlati cél folyamánaképp tömörebb a fogalmazása, de lényegében mégis a Gentsi-féle szöveg átirása, amely itt tér el legerősebben a másik változattól. Az is bizonyos, hogy ha Zolnay a másik szöveget ismerte volna, azt követi, mert sokkal változatosabb, ötle-tesebb és színszerűbb.

Gentsi-másolat:

Itt megiván Kárnyné a mérget s azzal a nyoszolya felé botorkázzván, megholt, elnyújtóva. A fia Samu egy tálba tejet evett s azzal kínálta megholt anyját. Boriska, Lázár körülfozták. NB. Lázár nem hagyta el örökösen a Kárnynét; mikor mondta, hogy ott hagyja, tsak ijjesztette az Asszonyát. — Bemegy Tiptopp s kérdi intve, mi bajja az Asszonnak s Boris int hogy mérget vett bé s meg holt. Lázár mindjárt a Kuruzsért megy, kit nagy sokára elő hozott egy vén Ludvértz formában. Lámpással kísértetett Kuruzs, mint hogy setét is volt. Kuruzs egész Borbélyi készüléttel jött, és úgy is mint egy élhetetlen borbély, a ki is mindég kuruzsolta a vén dögöt; de tsak ugyan későre lett reménység feltámasztani a halottat, de sem tudta feltámasztani az asszonyt. Azonban jön Lipittlotty a néma játékosokhoz s sírókhoz. Lipittlotty (nagy furiával)

Zolnay szöveg:

Itt néma játék következik. Kárnyné megissza a mérget, eldül, mint megholt. A fia, Samu egy tálból tejet eszik s azzal kínálja meg holt Anyját. Boriska s Lázár mellette állanak. — Bemegy Kótyonfitty kérdi mi baja az asszonnak, Boris int, hogy mérget vett be és megholt. Lázár szalad Kuruzsért aki egész Borbélyi készüléttel jön próbálja feltámasztani a halottat, de semmire sem megy vele. Azonba belép nagy fúriával Lipitylotty.

Riedl-szöveg:

Boris odamegy az ágyhoz, amelyben fekszik halva Kárnyné. Samu, amint kenyeret eszik, egy darabot akar az anyjának is szájába tenni. Boris akkor eltaszítja onnét. Samu a szájába kap Borisnak. Boris ismét eltaszítja onnét. Lázár vezeti oda Kuruzst lámpással. Kuruzs egy darabig bámul, fejét hajtogatja, s kérdi egyszer intvén, hogy mi lette? Lázár, Boris egyszerre úgy viszik a kezeket a szájához, mintha innának valamiből s hátra hajolnak, nagyon mutatnak Kárnynéira, hogy ő is úgy tett. Kuruzs megint csak teprenkedik, gondolkodik magában, pulusát tapogatja, s egyszer hertelen feltalálta magát, kapja a kristelt a kosárban, kezd klistélezni, aztán meg kap ki a kosárban egy cserepet, abba tör egy kis fával valamit, abból osztán vesz ki egy kicsint az ujjával s keni az orra alá: s már akkor, hogy a Kárnyné orrának a szellelte a tollat fújta, ezen a Kuruzs megörülvén, fickándozva s ugrándozva, játszva felfújja a tollat, mint a kis gyerekek szoktak a tollal játszani. Tiptopp jó nagy kopogással, de még akkor nem tudja, hogy Kárnyné meghalt s meglátja Kárnynét halva, mindjárt topog erősen, s bosszúságában még a haját is tépi, hogy oda van a plánuma s kérdi Lázártul, Kuruzs hogy kicsoda volna. Lázár elszámálta mind az öt ujját; p. okáért 1-ső, 2-ik, 3-ik, amely azt tette, hogy az ember annyi sok hivatalt visel, amennyit elszámál az ujjain. Tiptopp megént csak topog erősen s fejét vakarja, bosszankodik nagyon. (Itt félbeszakad a némajáték, mert jön Lipitylotty nagy fúriával.)

Zolnay András nem csupán azért írta le Kárnynét, mert éppen ez akadt a kezébe, hisz a Gentsi-másolat Csokonainak másik, Csurgón előadott darabját, a *Culturát* is tartalmazta. Választása azért esett a Kárnynéira, mert a gyakorlati színházi ember meglátta benne a szín-szerűséget és a remek színpadi figurákat. Csokonai itt már teljesen kilépett az iskolai szín-

játék kereteiből, amelybe a *Gerson du Malheureux* teljesen, de bizonyos mértékben a *Cultura* is beletartozik. Ahogy az iskolai színpad a *Gerson du Malheureux* felé nyúlt reformátusok és katolikusok iskoláiban egyaránt még a Dunántúlon is, úgy kapta a hivatásos, eredeti darabokban annyira szegény magyar színpad a hivatásos színpadra termelt Kármányé után, ha iskolai színjáték céljaira készült is.

Balog Istvánt már nemcsak mint színészt vonzotta a darab, hanem mint író, mint az első eredeti és termékeny magyar színpadi szerzőt is. Eredeti darabjai (az eredetiséget az egykorú terminológia kissé lazább értelmében véve), *Cserny György*, az *Angyal Bandi*, *Matyás diák*, *Ludas Matyi*, *Argirus király* mind azt az akkor paródiának nevezett és különböző műfaj-megjelölésekkel ellátott könnyű műfajt képviselik, melybe a *Kármányé* is beletartozik és amelyből a magyar népszínmű sarjadt. Balog túlmént előzőin azzal, hogy magyar tárgyak és a magyar élet felé fordult és ebben van jelentősége.¹⁰ Csokonai drámai termése itt, az eleven színpad közvetítésével kapcsolódik bele a magyar drámairodalom fejlődésébe.

Balog István nemcsak előadta a *Kármányé*t, hanem kétségteljesen tanult is tőle. Csokonai drámai termése így tehát nem folytatás nélküli kezdet, mint eddig tartottuk; csak épp nem az irodalmi drámát ihlette meg, hanem a színpad irodalmát. A színpad szolgálatára született és a színpad útján hatott tovább. Balog István darabjai közül csupán a *Ludas Matyira* utalok, ahol Matyi orvos-maszkjában Kuruks emléke kísért. Fazekasnál Matyi komoly orvos képét viseli, sem sarlatánságnak, sem tudákoságnak nincs semmi nyoma itt. Ehhez képest, mikor fűvekért szalajtja széjjel Döbrögi házanépét, azok népi neveit sorolja fel:

Száz erdei réti
Dudvák voltak ezek; nyul-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamár, disznó-, eb-, agár-, kutya-, macskatövissek;
Hát még az angyal-szent-s ördög-gyökerek...

Sőt, Fazekas, mint a felvilágosodás híve és mint botanikus, áthatva a *Fűvészkönyv* szükségességének tudatától, rosszállva fűzi hozzá:

(mivel akkor
A fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén)¹¹

Ezzel szemben Balog orvos-Matyija tudákos és zagyva latinsággal sorol fel orvosszereket:

„E lesz a nagy remedium
Tartarus és stibium
Aethiops mineralis
Jalappa mirabilis
És hydrargirum sulphuratum
Csináljunk egy szószt

Oxidulato, praecipitato, sulphato, nitrato, muriato, ammoniato, dealbato, dealbatum sassaparilla, radix scorsenera, limatura ferri, butirum antimonii, lapis infernalis, sasafraas borealis liquor in spissatum querens cum gladibus.”¹²

Balog Istvánt Csokonaihoz vonzotta még egyéniségüknek tehetségük különbözősége mellett is erős rokonsága. Balognak is, mint Csokonainak, erős az érzéke a groteszk komikum iránt és őt is az a törhetetlen jókedv jellemzi, melyet a vándorlás nyomorúsága sem volt képes elsavanyítani. Balog István az életnek éppolyan kóborló lovagja, mint Csokonai, és közös bennük az a jóízű magyarosság is, melynek zamatját Balog a *Kármányé*-ben is élvezhette.

Hogy *Kármányé* mégsem lett Balog műsordarabjává, annak merőben külső oka van. A *Kármányé*-nak ugyanis tíz szereplője van. Ezzel szemben Balog színészeinek száma többnyire nem érte el a tízet. 1826-ban Vácon hatodmagával játszik. 1830-ban Pusztakovácsiban ugyancsak heten vannak, de 1831-ben Csepregen már csak négyen, Mosdóson meg éppen csak három. Az ilyen igen gyakori kisszemélyzetű periódusokra készült Balog István Csokonai *Dorottyáját* dramatizáló egyfelvonásosa, a *Dorottya kinyai*¹³, mely csupán három szereplőt

¹⁰ Balog Istvánról I. BAYER JÓZSEF: A magyar drámairodalom története. Bp. 1897. II. köt. — BEÖTHY ZSOLT: Színműírók és színészek Bp. 1882. 18. s. kk. — VÉRTESY JENŐ: A magyar romantikus dráma. Bp. 1913. 251–2. — RÉDEY TIVADAR: A Nemzeti Színház története Bp. 1937. — VÁRNAI PÉTER: Egy magyar muzsikusa a reformkorban: Mátrai Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi Tanulmányok II. köt. 290 s. kk.

¹¹ Fazekas Mihály Összes művei. Sajtó alá rendezte YULOW VIKTOR és KÉRY LÁSZLÓ. Bp. 1955. I. 172

¹² Balog István: Ludas Matyi. Kiadta BAYER JÓZSEF. Bp. 1898. Régi Magyar Könyvtár 9. 77.

¹³ HARASZTI ÁRPÁDNÉ, I. m. 14.

foglalkoztat. Ez aztán Balog Istvánnak vándorlásai során sokszor elővett darabja és naplójában hol *Dorotya*, hol *A dámk diadala* cím alatt szerepel.

Először Kaposváron játszotta 1828. február 10-én, abban a városban, mely Csokonai *Dorottyájának* színhelye és farsangi aktualitásnak szánta a vele együtt színrekerülő két egyfelvonásos mellé. De előadta 1831-ben Pesten és Sümegen, 1834-ben Gyöngyösön, Rozsnyón és Jászberényben, 1835-ben Rimaszombatban, Jánosiban és Tállyán is.

Keletkezése idején épp nagy szüksége volt a társulatnak kisszemélyzetű darabokra. Balog István horvátországi kirándulása 1827-ben nagy kudarccal végződött. Szeptember 29-én Kőrösön, bár szombatnap volt, egy lélek sem jött az előadásra, „azért megszöktek Gál Guszti és Magos akik 15 forintommal megsaltak” — olvassuk a naplóban. Mialatt a nagy kóborló Gentsivel megjárja Fiumét, társasága eloszlott. „Bányainé Guszti, Szaplontzai a németekkel elmentek. Én pedig a többivel folytattam” — írja naplójában.¹⁴ Kisszemélyzetű darabot kellett hát írnia és Kaposváron a farsang, a genius loci és Gentsi, a Csokonaihoz vezető eleven kapocs ihlethették arra, hogy a *Dorotya* dramatiszálását válassa.

Ez a dramatisztált *Dorotya* Balog István nagyszerű *Ludas Matyijának* előfutára. De míg a *Ludas Matyi* iratása idején, 1838-ban a szerzőnek a Nemzeti Színház színpada, díszletei és személyzete rendelkezésre állottak úgy, hogy még meg is toldhatta a Fazekasnál szereplő személyek számát és Szolidátesz és Gorombátesz tündérékkel a kor divatjának megfelelően tündéri apparátust is alkalmazhatott, most egy kislétszámú vándortársulat lehetőségei szabtak számára határt.

A *Dorotya* élettől pezsgő cselekménye nagyon alkalmas drámai feldolgozásra és készen áll a mitológiai apparátus is arra, hogy belőle tündérbohózatot alakítsanak. Ezzel szemben Balog a Csokonainál nyüzsgő tarka hadból csak három személyt ragadhat ki és így le kell mondania a tulajdonképpeni megjelenítésről és a parodisztikus mitológiai apparátusról egyaránt. De a szükségből bizonyos szempontból erény lesz. A három személy: *Dorotya* kisasszony, *Opor úri agglegény* és *Gergely hajdú* egyszerűen elmondják és pedig Csokonai szövegével mondják el a színpalak mögé tolt történéseket. Már az is egészen meglepő abban a korban, hogy egy vidéki „bujdosó társulat” színpadán verseket mondanak, mikor még Shakespeare-t is prózai átdolgozásokban játszották még az élenjáró társulatoknál is. Ezt csupán a Csokonai versek közismertsége és közkedveltsége teszi érthetővé.

A dramatisztált *Dorotya* ilyenképpen ellenképe lesz a színpadi *Ludas Matyinak*. Ott megtartja Fazekas meséjét, csupán megtoldja a színpadon mellőzhető szerelmi történettel és a műfaj számára kötelező tündéri apparátussal, de az egészet verses kuplékkal tarkázott prózában oldja fel, melyben Fazekas egyetlen sorával sem találkozunk. A *Dorottyában* viszont a mesét változtatja meg, korszerűsíti és realizálja, de szinte kegyelettel ragaszkodik Csokonai szövegéhez. Az áthidaló szöveg részint próza, részint dőcögő és Csokonai stílusától rikitóan előtűnő vers, de elenyészően kevés az eredeti Csokonai-szöveghez képest. Ebből a szövegből aztán a legvaskosabb humorú részeket válogatja ki, így *Gergely hajdú* elbeszélését, mely miatt Csokonai a *Dorotya* előszavában mentegetőzik. Így hát a Kazinczytól „mendikás tónusnak” bélyegzett stílus uralkodik rajta megváltoztatva az eredetinek jellegét.

Megváltozik a szereplő személyek egymáshoz való viszonya is. Bár *Dorotya* itt is főként sővárgó aggszűz, *Opor úri* nem Csokonai sugárzó ifjú ideálja, hanem „agglegény” és hozományvadász. Alkalmasint nem is volt megfelelő színészük ifjú szerepekre, hisz első sorban a fiatalok hagyták el a vergődő társulatot. Így a mű éle nem is irányul teljesen *Dorotya* ellen. Ezt a változtatást az is szükségessé tette, hogy a közönség nagyobb részt nőkből állott. A társaság darabjai közt több olyan van, mely a nőemancipációval a nők szempontjából foglalkozik.¹⁵

A tartalom lényeges változáson ment át. *Opor úri* hírlapi hirdetést tesz közzé, hogy nőszüni akar. Vagy vagyonos nőt szeretne elvenni, vagy teljesen igénytelen, szegény szépséget. *Gergely hajdú* elküldötte a postára a válaszokért. *Gergely* meg is érkezik velük és ezzel kapcsolatban elmondja Szentjóni Szabó László versét az együgyű parasztról. *Dorotya* levélben jelzi, hogy személyesen jön háztűznézni és meg is jelenik „nagy Crinolinnal, nagy város kalappal, Zsállal”.

Illik vagy nem illik, magam megjelentem
Ide *Opor* úrhoz háztűznézni jöttem
Agg gavallér mégis nagyon szerénytelen
De mind illyen ez a mai incem pincem.

Eddig Balog István betoldása. Innen kezdve Csokonai szövege következik és pedig „missz Rebeka” követi beszéde a *Dorotya* harmadik könyvéből:

¹⁴ Balog naplójának id. kiadása 16., 21., 22., 30., 31., 33., 34., 14–15.

¹⁵ HARASZTI ÁRPÁDNÉ, i. m. 15–17.

Mért vannak oly nagyra a gavallér névvel
Ha úgy bemocskolják azt a szilva lévvel.

Ehhez kontaminálja hozzá Dorottya panaszát a második könyvből :

Komor magánosság fogyasztja életemet
S még hajadon fővel eltemet engemet
Hogy nyújtóztatnak ki, hogy megyek pártába
Oh majd a szenteknek paradicsomába
Oh szégyelletemben meg kell halnom ott is
Mikor vén jányknak mond egy hitvány halott is.

Eddig a Csokonai-szöveg. Ezután Dorottya elmondja, hogy bár ő jön megkérni Oport, nem hajlandó feltételeit teljesíteni. Örüljön Opor, ha feleséget kap. Opor vendégei Carneval és a dámák, kik aztán Dorottya felbujtására elveszik Carnevaltól a matrikulát és elégetik. Minderről a nézők csak Dorottya elbeszéléséből értesülnek, ki Csokonai szövege szerint számol be a történetekről. Gergely hajdú is Csokonai verseivel mondja el a cselédség közt történt dolgokat. Aztán figyelmezteti Oport az őt fenyegető veszélyre: Dorottya mindenre el van szánva. Ezzel kapcsolatban Dorottya külsejének leírását adja teljesen Csokonai szövege szerint, tekintet nélkül arra, hogy Dorottya már megjelent a nézők előtt. Most újra a színpadra lép, jelentve, hogy miután a matrikula elégett, nincs már korhoz kötve a nők szerelme és monológba fog a tűzésített Amorról Csokonai szövege szerint. Opor is Csokonai verseivel szól a szerelem hatalmáról:

Az festi tavasszal rózsát bíbor színbe
Ez a lilomot tiszta muselinbe
Hogy így lakadalmi öltözetben szépen
Fogadják el Zefir csókját mátká képpen.

Ehhez csatlakozik aztán az átdolgozó szövege:

Amor neve neki, mindenké ismerik
Bár szájjal titkolják, szívvel dicsérik.
Dorottya: Még is kegyed pénzért árulja szerelmét
Hírlapba, Zeitungba kürtöli érzelmét
Mondja meg hát kérem, milyen legyen a nő
Hogy méltó lehessen a névre Opor nő?
Opor: A termete deli, orcája kellemes
Kebele érzékeny és orcája nemes
Szemében tűz legyen, rózsa az ajakán
Hulló hó kebele muskatály a csókján (Dorottyára céloz)

Dorottya (e szavakra mórlikálja magát).

Erre Gergely Csokonai Dorotttyájának némileg módosított végszavaival szól közbe:

Tens uram úgy látom, szíve tüzet kapott
Tartsunk ma kézfogót, s hivassuk a papot.

Erre Opor elmondja azt a beszédet, amit Csokonai Dorotttyájában a hadakozó dámákhoz intéz, hogy leszerelje őket:

Hogy ellenkezhetnének tovább ti veletek
Itt a kéz, itt a szív, csakhogy békéljete
Még ma egy kisasszonyt kívánok elvenni
Tudom barátim is mind úgy fognak tenni.
De én annak adom cserébe szívemet,
A ki legelőször megcsókol engemet (várja Dorotttyát).

Az átdolgozó, csakhogy hű maradjon Csokonai szövegéhez, nem számol az éppen tőle megváltoztatott helyzettel és többes számban beszélgeti Oport, noha csak ketten vannak jelen Dorotttyával; értelmét vesztí itt Opor „stratagémája” is, mely Csokonainál a férfiak javára fordítja a hadihelyzetet a dámákkal szemben, minthogy nincs senki, aki Opor csókjáért versengene. A dámák közül egyedül jelenlevő Dorottya Opor nyakába ugrik és Gergely szavai

végzik a darabot: „Uram tedd Lúddá, hadd gágogjon.” Ehhez az átdolgozó még hozzá-
füzi az utasítást: „Itt lehet valamit dalolni.”

A Csokonai *Dorottya*jából való szemelvények úgy látszik még ebben a szerföltött együ-
gyű drámai keretben sem tévesztették el hatásukat a közönségre. A sűgőkönyv egy helye
arra vall, hogy igen sokáig játszották vidéken. Mikor ugyanis Gergely Csokonai szövegével
lefesti Dorottyt, ehhez a helyhez:

Mert úgy is már akkor viselt aggkoszorút,
Hogy a burkus kezdte a másik háborút

— ami Csokonainál nyilván a hétéves háborút jelenti, és ami már a 19. század húszas éveiben
sem nagyon volt a közönség számára közérthető —, ez a két variáns van bejegyezve:

Hogy a török kezdte a másik háborút,
és: Hogy az orosz kezdte a krími háborút.

Ez arra mutat, hogy jóval a krími háború után, valószínűleg a hatvanas évek végéig ját-
szották vidéken. A mint ember, színész és író egyaránt népszerű Balog István, kit már 1840-
ben is „öreg Balog”-nak becéz a közönség, 1852 óta a Nemzeti Színház nyugalmazott színésze,
1873-ban bekövetkezett haláláig többször vendégszerepelt vidéken, s ilyenkor nyilván magával-
vitte a dramatizált *Dorottya*t, melyben még mindig eljátszhatta a megöregített Oport.

Sáfrán György

AZ ÖREG ARANY — UNOKÁJA LEVELEIBEN

Szilády Áron kiskunhalasi hagyatékával került az Akadémia Kézirattárába egy köteg
Karacs Teréz levelezéséből. Köztük van Arany Jánosné 1, Széll Piroska 7 kiadatlan
levele tanítónőjéhez, Karacs Terézhez, továbbá 2 Karacs-fogalmazvány Aranyéhoz ura
halálakor, valamint Széll Piroskához nagyanyja elvesztésekor.

E levelek a Kapcsos Könyvet lassan bezáró Arany világába vezetnek. A Költő életének
utolsó sugara: Piroska, betegség és halál hidegén át is színt, meleget sugároz az öregszerűlk
és kedves „mestere” felé.

Karacs Teréz (1808—1892) — akár kis tanítványa — már gyermekkorában benne élt
az irodalomban. Virág, Vitkovics, Fáy, Vörösmarty mindennapos vendégek atyja, Karacs
Ferenc rézmetsző házában, Anyja, Takács Éva írónő. Fiatal lány korában Teréz is írogat,
bár igazi hivatásának a nevelést tekinti. 1846-tól 13 éven át a miskolci helvét leánytanoda
„vezértanítónője”. Ezért nem fogadhatta el Teleki Blanka meghívását, aki szintén meg akarta
nyerni intézete számára. Maga helyett ajánlotta Lövey Klárát, aki barátsága jeléül Kufsteinből
kicsempészett börtön-verseit Karacs Teréznek küldi.

Karacs Miskolcra Erdélybe, onnan 1865-ben visszakerül Pestre, ahol mint házitanítónő
keresi kenyerét. Így kerül Aranyékhoz, unokájuk, Széll Piroska mellé. Arany 1873. júli. 23-án
kelt levelében ezt írja unokájának: „Arról sem irsz, folytatod-e még a tanulást Karacs néni-
vel, vagy sem.” (Arany László: Piroska és édesanyja emlékéül. A. L. Összes Művei. I. k. 376. l.)
— A következő évben Arany szabadulni szeretne a hivatali nyűgtől. Le akar mondani az
akadémiai főtitkárságról. A lakáskérdésen kívül „Piroska sorsán is gondolkodik. Most tizenegy
éves; eddig a jeles tanárnő, Karacs Teréz tanította; 76 tavaszán előregedve, felhagy a tani-
tással. E miatt aggódik a nagyapa Karlsbadban is.” (Voinovich G.: Arany életrajza. III. k.
249. l.) Karacs Teréz távozása tehát komoly gondot jelentett Aranyéknak. A kérdés öszszel
megoldódik, mint Piroska 1876. okt. 7-én Gubody Marihoz írt leveléből értesülünk: „Én
most iskolába járok. A József téren van egy, és ezt Zirzen Janka néni igen ajánlotta, tehát most
kedves nagyszüléim ide adtak föl.” (Arany J. családja levelezéséből. Nyugat, 1932. II. 371. l.)

Karacs Teréz és Aranyék közt a kapcsolatot megmarad. Teréz napra üdvözlöt jön Piro-
skától, karácsonyra ajándék Karacs nénitől. Déryné Naplója olvasásakor Aranyénak eszébe
jut, miért ne írhatna Karacs Teréz is gazdag irodalmi emlékeiből érdekes olvasmányt? Öreg-
anyja üzenetét Piroska közvetíti. Karacs Teréz hajlik a gondolatra; emlékezéseit Aranyéknak
szeretné adni. E biztatásra később is büszke. Kiskunhalasi magányában több irodalomtörté-
nész fordul hozzá adatokért, így Badics Ferenc is, aki Fáy életrajzához kér tőle jegyzeteket.
Badicsnak írja 1885. febr. 14-én: „Foglalkoztam-e azon gondolattal, hogy irodalmunk tör-
ténete érdekében némelyeket feljegyezzek? — kérdi ön. Számtalanszor sürgettek erre, külö-
nösen az én aranyos Arany Jánosné és Arany Jánosom, midőn egyetmást elbeszéltem előttük
a régi időkben.” (Akad. Kézirattár. Badics hagyaték.)

Kölcsönös tisztelet és szeretet fűzte Karacs Terézt Aranyékhoz. „Barátnőjében”, Aranynéban a nagy költő méltó hitvesét tisztelte, szerette; Aranyé viszont Karacs Terézben a maga lábán álló művelt nőt (ld. levele bevezetése). Ezért biztatta írásra is. Karacs Teréz büszke volt erre a megbecsülésre, ragaszkodásra. Ezt bizonyítják e levelek Szilády Áronhoz írt kísérő sorai: „Kedves Rokoni! Mielőtt megsemmisülnének az idezárt sorok, melyeket Aranynéval és unokájával váltottam, tisztelem és bizalmam azt mondja, hogy némileg ismertessem meg a viszonyt önnel, mely köztünk létezett. Maradok tisztelő, de még mindig beteg rokona, Karacs Teréz. K. Halas, 1885. 9/27.”

Három KT jelzetű, megtört pecséttel fekszik előttem a papír, melybe az „akkor még mindig beteg” Karacs Teréz csomagolta az alábbi leveleket. Meg is címezte: „Nagy tiszteletű Szilády Áron úrnak tisztelettel helyben. Az ide zárt iratokat nem kéri többé vissza Karacs Teréz.”

1.

Budapest 1880. okt. 15.

Kedves Néni!

Terézia napja levén nem mulaszthatom el, hogy kedves nénit fel ne keressem üdvözlő soraimmal. Nagymamáék valamint saját magam nevében is, kívánok sok boldog névnapot, örömben és egészségben, óhajtjuk, hogy lelje örömet régi tanítványaiban, kik meg vagyok győződve mindig hálásan gondolnak kedves nénire.

Miotta Pestről elköltözött, alig hallottunk felőle valamit, csupán Szász Károlyék midőn Hálásról visszajöttek mondták hogy hála Istennek egészséges. Most mi rólunk is ezt mondhatom. De a nyáron, melyet az idén is a Margitszigeten töltöttünk, nagypapa nagy beteg volt; tavaly télen nagymama is gyengélkedett, de most már mindketten egészségesek. Nekem nincs semmi bajom. Most már bevégeztem tanulmányaimat, de az idén még francia órákat fogok venni.

Bocsánatot kérek édes néni, hogy alkalmatlankódtam soraimmal; de meg akartam mutatni, hogy én nagyon sokat gondolok kedves nénire, és azon kellemes órákra, melyeket szerencsés valék társaságába tölteni.

Nagymama és nagypapa üdvözlötüket küldik.

Én pedig kezeit csókolva vagyok

tisztelője
Szél Piroska.

2.

Budapest 1881. jan. 9.

Kedves Néni!

Valóban nem találok szavakat, mellyekkel kedves megemlékezését megköszönjem. Igen igen köszönöm, oly örömet okozott velem, melyet nem vagyok képes leírni. Akármint igyekszem is, hogy meg háláljam azon sok kegyességet mit velem tett, erre soha sem leszek képes; most még ezeket tetézi ezen szép ajándék, melytől magát meg fosztotta, érzem hogy ennyi jót nem érdemlek kedves nénitől. Kérem fogadja hálás köszönetemet érte.

Hála Istennek most már valamivel jobban vagyunk. Mert azt tudja talán édes néni, hogy nagymama több hétig nagyon és veszélyes beteg volt. Erős lázban nagy gégegyulladásal egybekötve szenvedt. Mint említém most már jobban van, sőt párszor már egy kis negyed órára kinn is volt. Nagypapa most elég türethősen érzi magát.

Szász Károlyék is jól vannak. Az ó-év utolsó napját ott töltöttem, és igen jól múltunk. Tomboláztunk és társas játékokat játszottunk; vacsora után pedig táncoltunk reggeli 5 óráig. Én ott is háltam, mivel nagymamám akkor még nem járt ki; a Szász bácsi jött értem este felé, s csak Uj-év napján hozott haza az egész Szász család.

Nagyszüleim kedves néninek tiszteletöket küldik.

Köszönetemet ismételve kezeit csókolja

tisztelője
Szél Piroska.

Budapest. 1881. febr. 16.

Kedves Néni!

Kedves sorai felbátorítottak hogy ismét alkalmatlankodjam kedves Néninek levelemmel; kérem ne haragudjon reám ezért, de igen igen jól esik, hogy némelykor ha nem is személyesen legalább levélben beszélgethessek kissé avval, kinek én oly nagy hálával tartozom. Azért, hogy oly messze is van tőlünk kedves Néni, gyakran emlegetjük, és én nagyon sokszor vissza gondolok, mennyi baja és vesződése lehetett én velem; s azért mégis mindig oly nagy türelemmel viseltetett irányomban. A szép tálczácskát asztalomon tartom, már annyi embernek feltűnt, hogy ezen csinos munkát ki készítette!

A mi egészségi állapotunkra áttérve, nem sok jót írhatok. Szegény nagyapám pár hétig rosszul érezte magát. Mint már a múlt levelemben is említém, erős derékfájásban szenvedt, mely most arany ér felére változott át; néhány napig nagyon kinozta, de most már hála Istennek, jobban van. Nagymama még most is köhög erőssen, lázza már ugyan nincs, de az orvos a kimenetelt még sem engedi meg neki. Én nekem semmi bajom nincs. Ez idén még semmi mulatságba nem veszek részt, kivéve ha valahol a háznál azaz ösmerőseinknél nem fordulna elő valami; a mire bizony nem igen van kilátásom. Most ugyan 28-án Szász Károlyéknál táncoltunk reggeli 7-ig. Vacsora előtt társas játékokat játszottunk, vacsora után táncoltunk. Ott volt, Gr. Zichy Géza is, kiről emlékszem kedves Néni is többször beszélt nekünk, s gyönyörű játékaival mulattatott bennünket. Valóban, ha az ember hallja játszani, nem mondaná, hogy csak félkeze van!

Kedves Néni! Nagymamám itt ül mellettem, s megtudván, hogy kedves Néninek írok, s mondja, mennyire szeretne ő is írni, de a lehajlás akár írás akár varrásnál nagyon elősegíti a köhögését, mit az orvos folytonosan tilt is tőle. Így általam izeni meg azt az eszmét, a mivel ő mostanában igen sokat foglalkozott. Ti. ő mostanában a Déryné „Naplójának” a II-ik kötetét olvasta, a mely igen kedves olvasmány s mindenkinek a tetszését nagyon megnyerte. Úgy jött arra a gondolatra, miszerint kedves Néni éppen olyan szép olvasmányt tudna nyújtani a magyar közönségnek, abból a tiszteletreméltó multjából és abból a nagyszerű tapasztalásból s azon tisztelt körből, a melyben az életét élte; nem színészeti dolgokról, hanem művészetről s irodalomról, és azon sok tiszteletre méltó embereknek a jellemzéséről, kiknek a körében él. Példa reá a „Fővárosi Lapok”-nak azon pár száma a melyekben Virág Benedekről oly szépen írt.

Távol van nagymamától, hogy tanácsképp adja ezeket, csupán saját óhajátását fejezte ki e pár sorban.

Nagy örömmel vállalkoznának erre kiadók, ha erre ideje és kedve lenne édes Néninek; ha nem, bocsánatot kér érte nagymama.

De már annyi sok félet írtam itt össze vissza, bocsánatot kérek érte, de jóvá hozom hibámat avval: bevégezem leveletem.

Nagyszüleim tiszteletöket tolmácsolva, kedves néni kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Szél Piroska.

(Arany Jánosné — Karacs Teréznek)

Budapest, április. 3. 1881.

Kedves Terézem!

Kételkedve magamban, írjak-e azon nőnek, a ki oly szépen és helyesen ír? Mentsen ki előttem azon ok, hogy fél századdal ez előtt, azon iskolában, a hol én tanultam, nem arra fektették a fősújt, (elég hibásan), hogy a nő szépen, és helyesen írjon, és a tudományokból minél többet tudjon; hanem a női élethez tartozó, a kézi munkának minél több ágát, és abból minél többet, alaposan meg tanuljon.

Most át térek leveled tartalmára felelek; nagyon örülök, hogy én is egyike voltam azoknak, kik arra serkentettek, hogy hosszú, és ösmereteidet, számtalan embert, kik a köz pályán egy vagy más téren munkálkodtak, kiknek te külső és belső életüket eléggé tudtad; s magad és tied magán életét az utánad következő utódokkal meg ösmerteted, s ezzel egy kelemetes, élvezetet nyújtó olvasmányt adsz azoknak a kik régi embert, s anak szokásait azt az élet módot, a hogy azok éltek hagyod meg azok számára a kik abban gyönyörködnek, és talál [!] irodalmilag föl is dőlgozzák ki tudja, minek mi hasznát vehetik? Köszönöm azon

bizalmat, hogy nálam akarod le teni! De én és mi azt gondoljuk, hogy illetékesbb és biztosabb helye lenne valamek intézetnél, például a „Kisfaludi Társaságnál” tenni le, anak adni által; Ha életedben nem akarod, hogy nyilvánosság elébe menjen, akkor is biztosabb helye van ott, mint bárki más magán embernél.

Az én véleményem szerént jobb lenne azt még életedben ki adni, és az érte járó jutalmat tetszésed szerénti helyre fordítani; talán nem is érdemtelenül, saját kényelmedre használhatnád föl. Ez csak az én gondolatom, tedd azt te a mint czélszerűbbnek gondolod és tartod. Nem fárasztom tovább türelmedet rossz írásom olvasásával.

Férjemel együtt szívesen üdvözölünk, Piroska kéz csókját küldi.

Maradok mindég a sok tisztelőid egyike

Arany Jánosné.

u. i.: Kíváncsivá tettél, ki az a Dériné P Samuja? Kérlek egyszer írd meg.

5.

Budapest. 1881. okt. 14.

Kedves Karacs Néni!

Holnap Teréz napja van, és én örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy kedves Néni-nek írhaszak.

Adja Isten, hogy édes néni még számtalan neve napját érje meg örömben és egészségben, ezt kívánom a magam valamint nagyszüleim nevében is.

A nyarat ismét a Margit szigeten töltöttük. Nagyon kellemesen mult volna ez el, ha az én betegségem közbe nem jő, mely az uszodában való meghülésből származott; na, de ez nem tartott soká! S különben nagyapáéknek az itteni lég igen jót tett; a mi különben oly gyönyörű helyen nem is lehet máskép', hiszen ott még a legnagyobb beteg is felüdülhet.

Nagyszüleim legszívesebb üdvözlőket küldik!

Jó kívánataimat ismételve, kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa

Szél Piroska.

6.

[Karacs Teréz írásával a levél felső szélén:]

Arany János halálakor Aranynéhoz

Kun Halas 1882. okt. 24.

Tisztelt barátnőm!

Ha vigasztalást nyujthat nagy vesztésed perceiben az, hogy mások is érzik fájdalmadat, másokat is gyászba borított gyászod, oh enyhítse kebled fájdalmát im egy régi tisztelőtök, szerető barátotok részvétnyilatkozata. Te szüzi ifjúságod óta birtad Őt!! Hitem szerint a te nagy szerelmed emelé őt költővé, a te feláldozó ragaszkodásod, tiszta erényed szentelé Őt fel a haza, a nemzet költőjévé: A nő képes a férfit égbe emelni, vagy kárhozatba süllyeszteni.

Előtted, gyászod előtt százanként mélyen meghajolva hozzuk őszinte részvétünk nyilatkozatát.

Szerelmed ragyogá be az Ő ifjúságát, magasztos szellemed tette neki hordozhatóvá az apára nehezült sors csapásokat, és te voltál, te ritka nő, ki a megtört testbe hű ápolásod által, még néhány évre lelket, életet leheltél.

Ezekre való visszaemlékezések enyhítsék keservedet, gyógyítsák most szenvedéstől megtört testedet, és biztosítsák előttünk kedves életedet még hosszú évekig.

Barátilag ölel

Karacs Terézéd.

[Karacs Teréz írásával:]

Ezen levelemre az ide mellékelt választ kaptam.

7.

Budapest 1882. okt. 29.

Kedves jó Karacs néni!

Nagymamám megbízásából írom e levelet hogy megköszönjem kedves néninek részvétét s vigasztát; ez utóbbiról ugyan nem lehet szó sem, mert drága nagyapám pótolhatlan s a legnagyobb veszteség; azon úr mit hátra hagyot örökre úr marad. Jó nagymamám ritka jóságú férjén kívül mindenét veszte benne, hiszen szegénynek egyéb gondolata sem volt mint ő s az ő java, most mindez megszűnt. Hogy én mit tettem el vele, azt nem is tudom kifejezni; szeretetemnek legnagyobb tárgya, rajongásomnak s 17 éves fiatal lényemnek bálványa nyugszik e zöld hant alatt, melynek helyét nem tudja senki betölteni. Hiába igyekszünk magunkat avval vigasztalni, hogy neki ez így jobb volt, mert szenvedéseitől megszabadult, egy percze megnyugtató, de szívünk csak úgy sajog mint előbb. Szegény nagymamát annyira lesújtá e nagy csapás, hogy még egészsége mely az utóbbi időben már jobbra fordult, ismét rossz lett; folytonos lázz és erőss köhögés gyötrik; de remélem a jó Isten megváltoztatja azt, egészségét ismét vissza adja, valamint ad annyi lelki erőt is, hogy el tudjuk viselni e súlyos csapást.

Nagymamám tiszteletét s csókjait küldi.

Én ide csatolok egy babér levelet boldogult drága nagyapám koszorújából!

Kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Széll Piroska.

8.

Budapest 1884 12/22

Kedves Karacs néni!

Ismeretlen csúf macska kaparás, ki írhatja — gondolja magában most a kedves néni. Egy hálás tanítványa, ki nem álhatja meg hogy boldog ünnepeket s újévet ne kívánjon szeretett Mesterének! Nagymamával együtt kívánunk boldog ünnepeket és újévet édes Néni egészségben és örömben teljenek napjai.

Szegény nagymama egészségéről nem írhatok sok jót. Ez idei nyaralás nem tett neki oly jót, mint a tavalyi — hiába voltunk két hónapig Balaton-Füreden, a tavalyi szalontai levegő sokkal több javulást hozott számára. 3 hétig Bezerédj néninél is voltunk Hídján — s csak szeptember közepén jöttünk haza.

Most gyenge, köhög, de láza nincsen. Orvosai már magában ezen egyforma állapotot is javulásnak tekintik — remélem, hogy a nyár, az elmúlt év áldásával köszönt be hozzánk, s az ideinél sokkal jobban viseli magát.

Üdvözlő soraim azonban már hosszúra is nyúltak — nagymama csókjait tolmácsolva, kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Széll Piroska.

9.

Kun Halas 1885 febr. 22.

Kedves Piroskám!

Ha önnek vigasztalást nyújthat az, hogy mások is érzik veszteségét, mások is siratják az ön szeretett nagyanyját, akkor enyhítse ifjú szíve fájalmát az, hogy én is keserű könnyeket hullatok tisztelt Aranyném, barátnőm halála miatt. Kegyedet még számos élő kedves — az apa, és rokonok — környezik, szeretik, kik igyekeznek ifjú élete napjait felderíteni, kedvessé tenni. Legyen ön köztük valódi boldog.

A drága sír, mely alatt hamvadnak a kegyedet magas lelkük világánál felnevelt, dicső nevű nagyszülők, a drága sír alatt hamvadók példás élete vezérelje önt az élet útján, az azok nemes életükre emlékezés vigasztalja bánatában, szárítsa fel hulló könnyeit, és erősítse meg az életviharaival megküzdésre.

Az ég áldja meg kegyedet minden jóval, szívből kívánja

igaz barátja
Karacs Teréz

Kun Halas 1885 2/25

Budapest 1885 3/22

Kedves Néni!

Kétszeresen jól esett szíves részvevő levele, fogadja érte hálás köszönetemet. Boldogult nagyanyám, jó nagyapám emlékéhez nagyon hozzá fűződik azon kedves idő, melyet édes Néni társaságában töltöttem el s kedves Néni ki annyira ismeri életem történetét, érteni fogja, hogy ilyen nagy pótolhatatlan veszteségek után, mint a melyek már engemet értek — milyen végtelen jól esik egy általunk szeretett tisztelt Lénytől a részvétnek jele. Nagyon váratlanul sujtott bennünket e csapás. Bár jó nagyanyám éveken át beteges volt, de utóbbi 4—5 hetében határozottan javult állapota; sőt halála napján dicsekedett milyen könnyen érzi magát ma. Féltizkor még kedélyesen beszélgetett velem, át ment szobájába; egyszerre orra vére kezdett csepegni, én a szájcésztét felemelem, ekkor mindkettőnket óriás vérroham lep el. — Én átka-rolom, ő fejét vállamra hajtja — a szakácsné segítségével felteszem a divánra, intézkedem a leggyorsabban orvos és Laczi bácsiék után. Az orvos ki azonnal jött — nekem már csak a halált constatálhatta, és Laczi bácsiék, kik futva jöttek, halva lelték jó nagyanyámat. Utolsó szenvedése nagyon, reméletesen rövid volt.

Nagyon korán tanít meg a sors fájdalmak elviselésére. Két év alatt vesztettem el Azokat, kiknek mindent köszönhetek s most, mikor jóságokat, talán hálámmal tudnám némileg viszonzni, csak egy sír fogadja tőlem azt el. Boldogult nagyanyám halálakor átéreztem nagyapám elvesztését is — akkor azt hittem, hogy több szenvedést nem képes emberi alkat elviselni — most látom, hogy keményebben vagyunk gyúrva. Pedig itt vannak számomra nagybátyámék — kikenél lakom, s a kiknek szeretete, jósága, gondossága pótolni igyekszik a mit nagyszüleimben vesztettem, de ez azt az űrt többé semmi sem pótolhatja ki!

Bocsásson meg, hogy szomorú levelemmel ilyen sokáig fáradszom szeméit — de érteni fogja bánatomat, s azt is, hogy hálás tanítványának mennyire jól esik szívét kitérni szeretve tisztelt Mesterének.

Kezeit csókolja

igaz tisztelője
Széll Piroska.

Lukács Ilona

GÁRDONYI ISMERETLEN ANTIKLERIKÁLIS LEVELE

1926-ban halt meg 78 éves korában Répássy József, a volt egri érseki tanítóképző magyar tanára. Négy éven át tanította Gárdonyit, sőt egyszer meg is buktatta, hogy ezzel jobban sarkallja. Az író tanítói oklevelében az anyanyelvvel kapcsolatos mind a négy tantárgyból jeles érdemjegyet adott, történelemből és alkotmánytanból pedig elégségest, annak ellenére, hogy naplójában maga Gárdonyi is bevallja: „A kérdésekre nem tudtam feleletet adni.” Répássy később is szeretettel figyelte az író fejlődését; cikkeivel, tanácsaival támogatta. Amikor Gárdonyi 1886-ban Győrött megindítja a Tanítóbarátot, hogy a közvélemény figyelmét felhívja a falusi tanítók elviselhetetlen nyomorára és lenézett társadalmi helyzetére, jórészt Répássy írásai adnak a szerény lapnak magasabb színvonalat és tekintélyt.

Gárdonyi mindig tisztelettel emlékezett volt tanárára, és amikor már híres író volt, akkor is hálás ajánló sorokkal küldte meg neki legújabb könyveit.

Répássy Jánoshoz szól Gárdonyinak itt következő, eddig nyomtatásban meg nem jelent levele.

Igen tisztelt és kedves Jani bátyám!

Csak most jutok lélekzethez, hogy megköszönhetem jóakarató szíves levelét. Én ugyan nem a plébániának küldöm oda a könyveimet hanem az én kedves irodalmi professoromnak, de azért mindegy: ha Jani bátyám már annyira maga mögött érzi a katedrát, hogy csakis a római egyház szempontjából néz a magyar nemzeti irodalomra, így is lekötelve érzem magam mindenkor, ahányszor közölni méltóztatik velem a nézeteit.

A köztünk lévő viszony nem engedi meg, hogy megjegyzéseire csak szerény véleményem elmondásával is felelhessek, de annyit meg méltóztatik engedni, hogy az én regényem hőse abban a helyzetben, azzal a gondolkodással, műveltséggel, az egyházi és világi törvények azon nyomása alatt másképpen nem gondolkozhatik és másképpen nem érezhet.

Nem mondom azt, hogy az olvasó ne azonosítsa az íróat az írott emberrel. Elvégre az igazi író az igazi munkát a vérével és a könnyeivel írja; olykor az epéjével is. Dehát kinek nincs epéje? Jézus isten volt, mégis korbácsot ragadott egyszer a jeruzsálemi templomban.

Az én legnagyobb ideálom: Jézus. Munkáimon átvonul az ő tisztelete; de mert pap nem vagyok, nem érezhetem kötelezve magamat arra, hogy vatikanista legyek. Elvégre r. k. papok is vannak antivatikanisták, akik a Vatikánt nem Jézus remekművének tartják, hanem politikai csomópontnak, hatalmi fészeknek. Vajjon mit szólna Jézus, ha oda belépve, legelőször is a svájzi őrt pillantaná meg? Ami bent van, arról nem is beszélék.

Más a dogma és más a papság. A papi ruha tiszteletre kötelez, de nem az igazság elhallgatására. Én már abban a korban vagyok, hogy azt írhatom, amit a lelkem diktál. Hiszek abban, hogy nem e földön keletkeztem, hanem feladattal jöttem erre a földre. Munkáimban az emberszeretet magvát hintem széjjel, s amíg igaznak érzem magamat, nem kérdezem sohasem, hogy erre vagy arra mit szólnak az egri papok? Nem szóltak ők a Karácsonyi álomra se semmit, pedig azért, mint r. k. szellemi munkáért, elég tövist szúrta belém a „felekezetek”. Az egri papok egyáltalán nem olvasnak semmit, és nem érdeklődnek legfeljebb a kanonok íkinevezések iránt. Így hát effelől aggodalomban lenni ne méltóztassék.

Szíves leveléért mégegyszer hálás köszönetet mond

1903. III. 3.

szerető és tisztelő tanítványa:
Gárdonyi Géza

A borítékon:

Főtisztelendő Répássy János plébános úrnak

Alsó-Ábrány
Borsodmegye

A regény dátuma: 1903. Ebben az évben Gárdonyinak csak egy regénye jelent meg: „Az a hatalmas harmadik”. De a levél tartalma is elárulja, hogy csakis erről a műről lehet benne szó. Az író ekkor 40 éves, tehát világnézete, vallási meggyőződése kiforrottnak, véglegesnek mondható.

Melyek a regényben azok a főgondolatok, amelyek Répássynak, a katolikus papnak nemtetszését kiváltották és amelyekhez Gárdonyi — a levél tanúsága szerint is — továbbra is ragaszkodik?

A mű eszmeiségének gerincét megadják a következő kiragadott idézetek. (Lásd: Gárdonyi: „Az a hatalmas harmadik” 7., Dante-kiadás.)

„Élünk az élet után is, — a földi élet után, — élünk új meg új testben, új meg új életet, más és más világban” I. m. 10. 1.)

„A házasság, barátom, a legrosszabb szerződés, amit valaha emberi elme kieszelt” (18. 1.)

„Azt mondd: van törvény az elválásról. Szép törvény! Mondhatom neked, hogy azt a törvényt néhány száz esztendő múltával az emberi butaság múzeumában külön üveg alatt fogják mutogatni.” (18—19. 1.)

„A házasság emberi kieszelés. Nem is emberi: ördögi!” (86. 1.)

„... Isten országa nem a papok monopóliuma, és hogy a törvény gyarló embereknek az alkotása” (120. 1.)

„Kívánhatja-e Isten, hogy a földi törvényeknek legyünk mártirja?” (121. 1.)

„A vallásomnak sok minden rojtját-bojtját, korhadt gerendáit nem szeretem. A papjainak bűnös hanyagságát, tunyaságát a cselekvő emberszeretet terén... hogy martalékul engedték oda az emberi fajt a szabadkőművesek világ-üzletének... a latinsága, taljansága... nyílt bitangolása a papságnak, hogy csak talján ember lehet az öt világrész kereszténységének a feje... Krisztustalan szívek, parádés apostolok, hivatalnok-lelkű közpapság...” (122. 1.)

„Az emberi testben is vannak vonzó és eltoló áramlatok. A vonzás kellemes érzést kelt. A eltolás kellemetlent. Mikor a kezét megfogtam, éreztem, hogy az ő teste elektromosságának az áramlata egybevegyül az enyémmel.” (139. 1.)

„... a hitnek mibennünk a helye és nem a templomban, és hogy nekünk nem kell se konduktor, se tolmács Krisztushoz vagy Máriához.” (159. 1.)

Az előbbi levélben az író tudatosan megerősíti és aláhúzza a regénynek azokat a gondolatait, amelyek messzesodorják a katolikus egyháztól.